TERMINOLOGIYANING BUGUNGI KUNDAGI AHAMIYATI VA TANLANGAN SOHANING DOLZARBLIGI

Qurbonova Marjona

Termiz davlat universiteti

2-kurs talabasi

Ilmiy rahbar: Hamid Bozorov

ANNOTATSIYA: Ushbu maqolada terminologiyaning bugungi kundagi ahamiyati hamda tanlangan soha doirasida terminlar tizimini barqarorlashtirish masalasining dolzarbligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ilmiy va kasbiy muloqotda aniqlik, izchillik va standartlashuvni ta’minlovchi terminologik mexanizmlarni asoslash, shuningdek raqamli transformatsiya sharoitida termin yaratish va terminlardan foydalanishning yangi talablari va xavflarini ko‘rsatishdan iborat.

АННОТАЦИЯ: В статье анализируется значение терминологии в современных условиях и актуальность стабилизации терминосистемы выбранной сферы. Цель исследования заключается в обосновании терминологических механизмов, обеспечивающих точность, последовательность и стандартизацию научной и профессиональной коммуникации, а также в выявлении новых требований и рисков терминотворчества и употребления терминов в условиях цифровой трансформации.

ABSTRACT: This article examines the contemporary significance of terminology and the relevance of stabilizing a domain-specific terminological system. The study aims to substantiate mechanisms that ensure precision, consistency, and standardization in scientific and professional communication, while identifying

emerging requirements and risks of term formation and use under digital transformation.

KALIT SO‘ZLAR: Terminologiya, termin, standartlashtirish, sohaviy leksika, konsept, korpus tahlili, bilimlarni boshqarish.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА:Терминология, термин, стандартизация, отраслевая лексика, концепт, корпусный анализ, управление знаниями.

KEYWORDS: terminology, term, standardization, domain-specific lexicon, concept, corpus analysis, knowledge management.

Introduction bo‘limi

Terminologiya zamonaviy ilmiy makonning ichki infratuzilmasi sifatida tilshunoslikning nisbatan tor masalasi bo‘lib qolmay, ta’lim, texnologiya, tibbiyot, huquq, iqtisod va muhandislik kabi sohalarda bilimni ishlab chiqish, uzatish va qo‘llash jarayonlarini bevosita belgilovchi omilga aylandi. Bugungi raqamli transformatsiya sharoitida terminlar nafaqat matn ichidagi semantik yo‘naltiruvchi birliklar, balki ma’lumotlar bazalarida indekslash, qidiruv tizimlarida moslashtirish, elektron hujjat aylanishida identifikatsiya hamda turli platformalar o‘rtasida interoperabellikni ta’minlovchi tayanch “belgi”lar sifatida ishlay boshladi. Shu bois terminologik noaniqlik endilikda faqat uslubiy kamchilik emas, balki ilmiy natijalarni qayta tiklash, tekshirish va tatbiq etish imkonini pasaytiradigan tizimli risk sifatida namoyon bo‘ladi. Tanlangan sohaning dolzarbligi ham aynan shu kesishuvda, ya’ni terminologik barqarorlik bilan ilmiy samaradorlik o‘rtasidagi bog‘liqlik kuchaygan nuqtada yuzaga chiqadi.

Mavjud tadqiqotlar terminologiyani turlicha izohlaydi: bir yo‘nalishda u me’yor va standartlashuv bilan bog‘liq normativ faoliyat sifatida ko‘rilsa, boshqa yo‘nalishda terminlar real diskursda qanday yashashi, qanday o‘zgarishi va qanday ijtimoiy-institutsional omillar bilan boshqarilishi ta’kidlanadi. Xalqaro terminologiya maktablarida terminning konsept bilan munosabati, terminlar tizimining ierarxiyasi,

ko‘pma’nolilik va sinonimiya kabi muammolar muhokama qilinib keladi, biroq raqamli muhitda terminning “ma’lumotlar birligi” sifatidagi funksiyasi yetarlicha tizimlashtirilmagan holatlar uchraydi [5]. Rus terminologiya an’anasida terminlarni standartlashtirish va sohaviy lug‘atchilikning me’yoriy mexanizmlari batafsil ishlab chiqilgan bo‘lsa-da, amaliy diskursdagi tezkor yangilanishlar bilan standartlar o‘rtasidagi tafovutni kamaytirish masalasi dolzarbligicha qolmoqda [4]. O‘zbek tilshunosligida terminologiya va terminografiya bo‘yicha tadqiqotlar muntazam rivojlanib, davlat tili taraqqiyoti bilan bog‘liq leksik me’yorlash jarayonlarida terminlarning o‘rni alohida ko‘rsatib kelinadi, ammo ko‘p tarmoqli raqamli kommunikatsiya sharoitida terminlararo muvofiqlikni ta’minlash, bir atamaning turli resurslarda turlicha berilishi kabi muammolarni tizimli bartaraf etishga ehtiyoj ortmoqda [1; 2]. Shunday qilib, muammo ikki qatlamli: bir tomondan, terminning konseptual aniqligi va ierarxik joylashuvi; ikkinchi tomondan, terminning ma’lumotlar muhitida izchillik bilan ishlatilishi va mashina tomonidan qayta ishlanishi.

Ushbu tadqiqotning maqsadi terminologiyaning bugungi kundagi ahamiyatini konseptual, kommunikativ va raqamli-informatsion funksiyalar birligida asoslash hamda tanlangan sohada terminlar tizimini barqarorlashtirishning dolzarbligini ilmiy mezonlar asosida ochib berishdir. Vazifalar quyidagilardan iborat: termin va konsept munosabatining metodologik asoslarini aniqlashtirish; terminlar tizimida sinonimiya, omonimiya va variantlilikning asosiy ko‘rinishlarini ajratish; standartlashtirish, terminografiya va korpus kuzatuvining o‘zaro to‘ldiruvchi mexanizmlarini ko‘rsatish; terminologik barqarorlikning ilmiy sifat, ta’lim jarayoni va amaliy qaror qabul qilishga ta’sirini tavsiflash. Ilmiy yangilik terminning diskursiy birlik sifatidagi ta’rifini uning raqamli muhitdagi “identifikator”lik funksiyasi bilan integratsiya qilgan holda, terminologik boshqaruvni sohaviy bilimlarni boshqarishning tarkibiy qismi sifatida talqin etishdan iborat. Amaliy ahamiyat esa o‘quv adabiyotlari, normativ hujjatlar,

elektron lug‘atlar va ma’lumotlar bazalarida bir xillikni ta’minlashga xizmat qiluvchi tavsifiy-me’yoriy yondashuvni asoslash bilan belgilanadi.

Materials and Methods bo‘limi

Tadqiqot nazariy-metodologik jihatdan terminologiyaning normativ va deskriptiv paradigmalarini uyg‘unlashtiradi. Normativ yo‘nalish terminni standartlashtirish, me’yorlash va terminografik fiksatsiya kabi jarayonlar orqali barqarorlashtirishni ko‘zlasa, deskriptiv yo‘nalish terminlarning real matnlar va professional nutqdagi qo‘llanishini kuzatish, ularning semantik siljishlari va pragmatik yukini aniqlashga xizmat qiladi. Ushbu maqolada terminning funksional modeli uch tarkibiy qatlamda ko‘riladi: konseptual qatlam (termin nimani nomlaydi va konseptlar tizimida qayerda turadi), kommunikativ qatlam (termin kimlar orasida, qaysi janr va registrda qanday maqsadda ishlatiladi) va raqamli-informatsion qatlam (termin metadata, indeks, teglash va qidiruv jarayonlarida qanday ishlaydi). Bunday ko‘p qatlamli model terminologiyaning bugungi ahamiyatini bir yoqlama tilshunoslik doirasidan chiqarib, ilmiy infratuzilma sifatida tushuntirish imkonini beradi.

Ma’lumotlar bazasi sifatida ochiq manbalardagi sohaviy matnlar, darslik va o‘quv qo‘llanmalarining termin qo‘llanmalari, normativ hujjatlar tilidagi terminlar, shuningdek ommabop-analitik janrdagi matnlar tahliliy kuzatuv uchun tanlandi. Korpus-lingvistik yondashuv terminlarning kollokatsion profili, variantlari va kontekstga bog‘liq ma’nodosh birliklari doirasini aniqlashda qo‘llandi. Konseptual tahlil usuli orqali terminlar ortida turgan tushunchalar chegarasi, yuqori va quyi turkumlanish munosabatlari hamda kesishuvchi konseptlar aniqlashtirildi. Terminlararo munosabatlarni model qilishda ierarxiya, assotsiativ bog‘lanish va ekvivalentlik munosabatlari ajratilib, ayniqsa ko‘p tillilik sharoitida ekvivalent tanlashning mezonlari ko‘rib chiqildi. Metodologik tanlov terminologiya nazariyasining konsept-markazli yondashuvi hamda standartlashtirish amaliyotiga oid qarashlar bilan ilmiy asoslantirildi [3]. Shuningdek, terminologik variantlilik va me’yor masalalarini izohlashda

terminologiya bo‘yicha fundamental ishlardagi tamoyillar tayanchoq sifatida qabul qilindi [4].

Results bo‘limi

Tahlil natijalari terminologiyaning bugungi kundagi ahamiyati bir nechta barqaror tendensiyalar orqali namoyon bo‘lishini ko‘rsatdi. Birinchi tendensiya terminning konseptual aniqlikni ta’minlashdagi roli kuchayganidir: zamonaviy fanlararo tadqiqotlarda bir xil leksema turli maktablarda turlicha konseptual chegaraga ega bo‘lishi mumkin, bu esa natijalarni qiyoslash va metatahlil qilishda terminologik moslashtirishni zarur qiladi. Ikkinchi tendensiya terminning kommunikativ samaradorlikka ta’siri bilan bog‘liq: terminlar tizimida sinonimiya kengaysa, matnning ichki izchilligi susayadi; omonim terminlar esa turli auditoriyalar o‘rtasida xatoli talqinni keltirib chiqaradi. Uchinchi tendensiya raqamli muhit bilan bog‘liq bo‘lib, terminlarning qidiruv, indekslash va ma’lumotlar almashinuvidagi roli keskin ortgan: bir terminning imlo variantlari, qisqartmalar, transkripsiya farqlari yoki tarjima ekvivalentlaridagi nomuvofiqlik ma’lumotni topish va birlashtirish jarayonini murakkablashtiradi.

Tadqiqot terminlar tizimida variantlilikning uch asosiy turini ajratdi. Birinchi tur grafik-orfografik variantlilik bo‘lib, u lotin-kirill transliteratsiyasi, qo‘shib yozish-ajratib yozish, shuningdek qisqartma va to‘liq shakl parallel ishlatilishi bilan bog‘liq. Ikkinchi tur morfologik-derivatsion variantlilik: bir konsept uchun turli affiksatsion modellar orqali yaratilgan atamalar muomalada bir vaqtda yashaydi va ularning har biri turli registrda ustunlikka ega bo‘lishi mumkin. Uchinchi tur semantik-terminologik variantlilik: bir termin kengaygan yoki toraygan ma’noda qo‘llanib, soha ichida ham, fanlararo kesishuvda ham “siljish” hosil qiladi. Mazkur tasnif barqarorlashtirish uchun qaysi turdagi nomuvofiqlikni qaysi mexanizm bilan hal etish lozimligini ko‘rsatadi: grafik variantlilik ko‘proq me’yoriy hujjatlar va texnik talablar bilan, derivatsion

variantlilik termin yaratish tamoyillarini kelishish bilan, semantik variantlilik esa konseptual ta’rif va ierarxiyani aniqlashtirish bilan boshqariladi.

Natijalar terminologik barqarorlikning uchta institutsional oqibatini ham aniqlashtirdi. Birinchisi ta’lim sifati bilan bog‘liq: darslik, o‘quv dasturi va imtihon materiallarida terminlar izchil bo‘lmasa, o‘quvchi ongida konseptlar tizimi fragmentar shakllanadi va transfer ko‘nikmasi sustlashadi. Ikkinchisi ilmiy nashrlar sifati bilan bog‘liq: metod va natijalarni tavsiflashda terminlar bir xilda ishlatilmasa, maqolaning replikatsiya imkoniyati pasayadi, tahrir jarayonida esa qo‘shimcha talqinlar yuzaga keladi. Uchinchisi amaliy boshqaruv va texnologik jarayonlarga taalluqli: normativ hujjatlarda terminlarning nomuvofiqligi huquqiy talqin xavfini, texnik reglamentlarda esa noto‘g‘ri ijro ehtimolini oshiradi. Shu asosda terminning bugungi funksiyasi “muloqot birligi”dan tashqari “operatsion birlik” sifatida ham tasdiqlandi, ya’ni terminlar amaliy jarayonlarni ishga tushiruvchi ko‘rsatma va identifikator vazifasini bajaradi.

Discussion bo‘limi

Olingan natijalar terminologiyaning klassik nazariy qarashlari bilan qiyoslanganda, terminning konseptga bog‘liqligi va tizimliligi hali ham markaziy mezon bo‘lib qolayotganini, biroq raqamli muhit bu mezonlarga yangi talablar qo‘shayotganini ko‘rsatadi. Xususan, konseptual aniqlik Wüster an’anasidagi standartlashtirish maqsadlari bilan uyg‘un bo‘lsa-da, bugungi sharoitda terminning mashina tomonidan qayta ishlanishi uchun barqaror identifikatsiya, variantlarni boshqarish va metama’lumotlarda izchillik talab etiladi [5]. Rus terminologiya maktabida me’yorlash va terminografiya vositalari kuchli ishlab chiqilgan bo‘lib, bu tajriba terminlar tizimini institutlararo kelishuv orqali boshqarish zarurligini ko‘rsatadi, ammo tezkor innovatsiyalar fonida “standart kechikishi” muammosi keskinlashadi [4]. O‘zbek terminologiya amaliyotida esa til siyosati bilan bog‘liq me’yoriy tashabbuslar mavjud bo‘lsa-da, fanlararo tezkor yangilanishlar, tarjima oqimlari va raqamli platformalarning

ko‘payishi sharoitida terminlarni uzluksiz monitoring qilish hamda korpus kuzatuvini terminografik qarorlar bilan bog‘lash zarurati ortib bormoqda [1; 2].

Tadqiqotning nazariy ahamiyati shundaki, terminologik barqarorlik faqat “to‘g‘ri atama”ni tanlashdan iborat emasligi, balki konseptual ierarxiya, diskursiy qo‘llanish va raqamli muhitdagi identifikatsiya birgalikda boshqarilgandagina barqaror tizim yuzaga kelishi asoslab berildi. Amaliy ahamiyat esa terminlarni tartibga solishda uch yo‘nalishning o‘zaro bog‘liqligini ko‘rsatadi: standartlashtirish hujjatlari terminning me’yoriy shaklini belgilaydi; terminografiya bu shaklni ta’rif, misol va ekvivalentlar bilan mustahkamlaydi; korpus tahlili esa real qo‘llanishni kuzatib, me’yorning hayotiyligini va muqobil variantlarning tarqalishini ko‘rsatadi. Shuningdek, tanlangan sohaning dolzarbligi shundan iboratki, har qanday soha raqamli ekotizimga kirar ekan, terminlar o‘zaro bog‘langan resurslar, ma’lumotlar bazalari va hujjat standartlari orqali “tarmoqlanadi”; bitta terminning noaniqligi butun axborot zanjirida xatoliklar keltirib chiqarishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, terminologiya sohaviy bilimlarni boshqarishning ajralmas qismi bo‘lib, ilmiy natijalarni ommalashtirishdan tortib, innovatsion mahsulotlarni hujjatlashtirishgacha bo‘lgan jarayonlarda ishonchlilikni ta’minlaydi.

Cheklovlar sifatida shuni ko‘rsatish zarurki, maqoladagi xulosalar keng turdagi sohalarga tatbiq etiladigan umumiy modelga tayansa-da, har bir sohaning ichki ierarxiyasi, janrlar tizimi va institutsional tartib-qoidalari turlicha bo‘lgani sababli terminologik barqarorlashtirish mexanizmlarini universal retsept sifatida qo‘llash mumkin emas. Bundan tashqari, korpus kuzatuvi ochiq manbalarga tayangan holatda ayrim yopiq professional diskurslarni to‘liq qamrab olmasligi mumkin. Kelajakdagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo‘nalish sifatida sohaviy ontologiyalarni terminografiya bilan integratsiya qilish, ko‘p tilli ekvivalentlikni baholash mezonlarini aniqlashtirish va terminlarning raqamli platformalardagi hayot aylanishini empirik monitoring qilish taklif etiladi [6].

XULOSA

Tadqiqot terminologiyaning bugungi kundagi ahamiyati konseptual aniqlik, kommunikativ izchillik va raqamli muhitdagi ma’lumotlar bilan ishlash talablari birligida kuchayganini ko‘rsatdi. Terminlar tizimini barqarorlashtirish tanlangan sohada ta’lim sifatini, ilmiy nashrlarning tekshiriluvchanligini va amaliy qarorlarning aniqligini oshiradigan zarur shart sifatida asoslandi. Natijalar terminologik muammolarning asosiy manbalari grafik-orfografik, morfologik-derivatsion hamda semantik-terminologik variantlilik ko‘rinishida namoyon bo‘lishini, ularni boshqarish esa standartlashtirish, terminografiya va korpus kuzatuvining o‘zaro bog‘langan mexanizmlarini talab etishini umumlashtirdi. Terminning “muloqot birligi”dan “ma’lumotlar birligi”ga aylanishi haqidagi xulosa raqamli transformatsiya sharoitida terminologik siyosat va ilmiy infratuzilma o‘rtasidagi bog‘liqlikni yanada aniqroq belgilab berdi. Umuman, terminologik barqarorlik ilmiy va kasbiy faoliyatning barqaror rivoji uchun metodologik hamda amaliy tayanch omil bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Hojiyev A. O‘zbek tili terminologiyasi masalalari. Toshkent, Fan, 2010. 192 b.
2. Yo‘ldoshev B. O‘zbek terminologiyasi va terminografiya asoslari. Toshkent, Akademnashr, 2018. 224 b.
3. Lotte D. S. Osnovy postroeniya nauchno-tekhnicheskoy terminologii. Moskva, Izdatelstvo Akademii nauk SSSR, 1961. 158 s.
4. Danilenko V. P. Russkaya terminologiya: opyt lingvisticheskogo opisaniya. Moskva, Nauka, 1977. 246 s.
5. Wüster E. Einführung in die allgemeine Terminologielehre und terminologische Lexikographie. Wien, Springer, 1979. 238 S.
6. Cabré M. T. Terminology: Theory, Methods and Applications. Amsterdam, John Benjamins Publishing Company, 1999. 248 p.